

Зміст

<i>Вступ</i>	9
<i>Розділ перший. Нечуй, якого ми не знаємо</i>	16
<i>Розділ другий. Образ України</i>	83
<i>Розділ третій. На захисті України</i>	134
<i>Розділ четвертий. Реалізм, риторика, повтори</i>	189
<i>Розділ п'ятий. Героїні Нечуя: жінки і втіха</i>	230
<i>Розділ шостий. Історичні твори Нечуя</i>	261
<i>Висновки</i>	272
<i>Показчик</i>	278

Вступ

Коли я вже завершував роботу над останнім розділом англomовної версії цієї книжки, Леонід Ушкалов вислав мені в дарунок свою монографію «Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний»¹. Мене дуже втішив цей знак щедрості і дружби одного з найвизначніших українських літературознавців. Звісно, несподіваний подарунок – завжди радість, особливо якщо це добра книжка. Та головна втіха полягала в іншому: видатний учений написав книжку про представника українського літературного реалізму! А таке не щодня буває. Подарунок колеги був не лише цікавим дослідженням, а й добрим свідченням, що український реалізм має майбутнє у літературознавстві.

Іван Нечуй-Левицький – я зватиму його Нечуєм – чільна постать українського літературного реалізму. Професор Ушкалов, напевне, додав би, що цей п'єдестал Нечуй ділить із Панасом Мирним. Може, й так, це не варте суперечки. Обидва письменники зіграли засадничу роль у формуванні української літератури в другій половині XIX століття, коли саме реалізм став рушієм тієї течії в культурі, яка визначила напрям соціального, історичного і політичного розвитку української нації. Не варто, а може, морально й інтелектуально не виправдано, порівнювати їхнє значення для доби, коли репресивна, ба навіть геноцидна політика Російської імперії поставила під питання саме існування української національної ідентичності. Визначальну роль зіграли обое. Тільки це були геть різні ролі.

Якщо завважити, що Нечуй дуже відрізнявся на тлі своїх сучасників, то це мало що скаже читачеві. У другій половині XIX століття по обидва боки кордону, який розділяв українські землі, працювало немало українських культурних діячів, проте не аж так багато, щоб обмежитися констатацією їхньої приналежності до певної течії (це, мовляв, представник гуртка «ікс» напрямку «ігрек»). Усі вони були незамінні, і їхній

---

¹ Див.: Ушкалов, Леонід. Реалізм – це есхатологія: Панас Мирний. – Х: Майдан, 2012. – 184 с.

внесок у спільну справу завжди був своєрідним і дуже особистісним. Однак в історії української культури, а надто літератури, усталилося інше бачення доби реалізму.

Існує два панівні погляди. Прихильники першого, позитивного, погляду прославляють українських культурних діячів кінця XIX століття за вперту боротьбу з нездоланими перешкодами, які поставали на їхньому шляху. Вони не втрачали віри в культуру українських мас навіть у найтемніші години, і саме завдяки їхнім зусиллям боротьбу змогло підхопити наступне, вже освіченіше і навченіше покоління, яке звернулося до кращих, ефективніших, сучасніших, винахідливіших політичних методів та сформувало обриси українських рухів у перші десятиліття XX століття. Натомість прихильники другого, критичного, погляду переконані, що старше покоління культурних діячів кінця XIX століття – це патріоти, які у складних обставинах зробили все можливе, щоб зберегти національну ідентичність, але через свій застарілий світогляд і нерозуміння нових культурних і політичних реалій створили обмежену хибну модель української культури, нездатну запропонувати взірець національної ідентичності новому поколінню інтелектуалів, котрі очолили український рух у 1920-ті роки й далі, – орієнтованих на Європу, наділених глибшим розумінням політичних, культурних і соціальних проблем.

Хиба у цих двох візій українського реалізму, очевидно, спільна: вони підходять до минулого з міркою пізнішого часу. Минуле, звісно, таких вимог задовольнити не може. Якщо застосовувати до реалізму принципи модернізму, то він, безперечно, здаватиметься повною поразкою: що в українській літературі, що в будь-якій іншій. Український реалізм потребує і заслуговує на новий ґрунтовний аналіз, заснований на його власних естетичних, історичних, соціальних і філософських принципах, а не на підходах наступного покоління. Загальні уявлення про український реалізм мають ще одну серйозну ваду: вони спираються на припущення, ніби це був однорідний, чітко окреслений і добре вивчений феномен. Це не так. В українській літературі реалізм був слабкою і суперечливою культурною течією. Звичайно, у письменників тієї доби можна віднайти певні спільні риси, але переважно то були самотники, які працювали поодиноці, без взаємної підтримки, без культурних інституцій чи реакції широкого загалу, потрібних для того, щоб зводити діяльність розпорошених митців до спільного знаменника. Український реалізм потребує і заслуговує на тонке перепрочитання спадку окремих письменників тієї доби, їхніх особливостей, творчих методів та інтелектуальних завдань. Загальне полотно лишатиметься розмитим, доки ми

писатимемо всі постаті за одним шаблоном, а не створюватимемо чіткі індивідуалізовані портрети.

Завдання цієї монографії – дати саме такий індивідуалізований портрет Нечуя. Мені йдеться про те, щоб відкрити великою мірою непрочитаного письменника, віднайти не почутий, власне, голос, проявити обличчя митця з-під патини ідеологічного мотлоху, історичної іржі й естетичної плісняви – очистити, терти й полірувати скам'янілі рештки Івана Семеновича Нечуя-Левицького, доки під ними не проступить живий, яскравий Нечуй. Щоб досягнути цієї мети, в окремих розділах книжки я спробую відповісти на дуже прості питання: ким був Нечуй? про що він писав, які теми й мотиви його цікавили? як він писав? які особливості методу й теми накреслюються у його творах? Це невичерпний список можливих запитань, а ця книжка не претендує на всеохопне і повне прочитання Нечуя та його спадщини. Навпаки, мені йдеться про те, щоб відкинути пелену самовдоволеної байдужості, яка оповиває цього письменника, і зосередитися на найменш знаних, малодосліджених і несподіваних рисах його особистості, філософії, творчості. Сподіваюся, це допоможе усвідомити значення унікальних рис одного з найвизначніших українських письменників-реалістів та відродити інтерес до його творів, його доби і його внеску в цю епоху.

Хоча намір мій – писати про несподівані, незнані чи неправильно прочитані сторінки Нечуєвої творчості, я не можу не зважати на потреби читачів, не знайомих із його доробком. Зрештою, поза найвідомішими творами, його дрібніші писання люди знають дуже мало. Сподіваюся, книжка буде цікава і тим, хто добре знайомий із його спадщиною, і тим, хто неохоче читав Нечуя ще на шкільній лаві. Хай там як, ця книжка не вводить до обігу нових літературних чи біографічних матеріалів: її новизна полягає в концепції, інтерпретаціях і незвичному погляді на письменника. Запропонована тут інтерпретація біографії і творчої спадщини Нечуя ґрунтується на загальновизнаних фактах. Я не відшукав ані незнаних (чи бодай недоступних) біографічних подробиць, ані нових текстів (белетристичних, есеїстичних чи особистого характеру). Я навіть не мав доступу до всіх творів Нечуя, хоча колеги допомогли мені витягнути кілька маловідомих текстів на світ божий, чи то пак на світло моніторів, адже тепер їх викладено в інтернеті². Білі плями у нечуєзнавстві пояснюються не браком відомостей, хоча я певен,

² Моя інтернет-бібліотека української літератури Electronic Library of Ukrainian Literature нині містить чималу добірку творів Нечуя, зокрема недоступних у дослідницьких бібліотеках Північної Америки. Див.: www.utoronto.ca/elul.

що даліші пошуки подарували б нам нові відкриття, і сподіваюся, що дослідники в Україні візьмуться до цієї роботи. Незнаного Нечуя, чий портрет змальовано в цьому томі, не треба відкривати – він ховається у нас під носом. Коли я взявся до цього проекту багато років тому, я сподівався розшукати невідомі свідчення про Нечуя, які, напевно, досі припадають пилом по архівах і книгосховищах України. Проте грантодавці моєю темою не зацікавилися: ні Нечуй, ні архівні пошуки нині не в моді. Утім, з часом я зрозумів, що такі дослідження потенційно плідні, але вони не доконечна умова для того, щоб спростувати хибні уявлення про письменника. Картина була зрозуміла і без нових фактів і відкриттів, тож я облишив полювати на гранти і взявся виправляти помилки попередників. Я хотів зняти з портрета митця столітню патину викривлень і хибних прочитань.

Архетип і джерело всього нечуезнавства – біографія Нечуя пера Сергія Єфремова. У 1920-х роках Єфремов написав цілу низку знакових біографій письменників, зокрема модерніста Михайла Коцюбинського, актора і драматурга Івана Карпенка-Карого та реаліста Панаса Мирного³. Єфремов працював із документами, які Нечуй заповів Чернігівському музеєві, і паралельно з цією його роботою виходило перше масштабне посмертне перевидання Нечуєвих творів. Попри ідеологічні й матеріальні труднощі перших років радянської влади, у Єфремова було все, щоб написати ґрунтовну біографію письменника. Слава послідовного народника в культурі лише підкріплювала його авторитет jako біографа, це ніби зближувало його з давнішими народниками – Мирним, Нечуєм і Карпенком-Карим, і давало підстави гадати, що він запропонує прихильну інтерпретацію автора. Врешті-решт, сталінський терор знищив Єфремова, – у Радянському Союзі не можна було згадувати його ім'я і праці. Радянські дослідники Нечуя не могли посилатися на Єфремова, а проте ішли второваним ним шляхом, повторювали його ідеї і полемізували з його трактуваннями, зізнаючись у тому чи ні. У Радянському Союзі і за його межами ніхто й ніколи не звертав уваги на серйозні помилки дослідника. Ніхто навіть не завважив, що в додатках, крім інших доти не відомих текстів, Єфремов наводить у край дивну добірку Нечуєвих листів. Скажімо, ніхто не помітив, що більша частина цієї підбірки – саме ті листи, де Нечуй скаржиться на Єфремова-видавця. Письменника розлютило, як із його творами повелися у видавництві «Вік», заснованому Єфремовим. Якби біограф був доброзичливо налаштований до

---

³ Біографія Мирного пера Єфремова – важливе джерело у монографії Ушкалова.

Нечуя, то міг би стриманіше чи хоча б тактовніше описати його реакцію. Та де там! Єфремов просто додав до листів примітки, уточнивши, що всі Нечуєві закиди – порожні вигадки⁴. Він категорично, зло й упереджено відмахується від вимог Нечуя. Це викликало певні підозри, які й підштовхнули мене написати цю книжку.

У першому розділі розглянуто Нечуєву біографію; окремо взято до уваги суперечливі стосунки письменника і його біографа Єфремова. Нових біографій Нечуя давно вже не з'являлося, тому я спробував якнайповніше викласти відомі факти. Звісно, про чоловіка, який дожив до вісімдесяти на зламі ХІХ–ХХ століть, мало би бути більше відомостей. Лишається сила питань без відповідей. Якими були стосунки у родині? Якими були стосунки Нечуя з Пантелеймоном Кулішем? Як минули його студентські роки в Києві? З ким він знався? Чому він покинув Седльце? Які українофільські заходи насправді відбувалися в Кишиневі? З ким він приятелював у Київській громаді, а з ким ворогував? Що він знав про діяльність цього кола? Чи можна припустити, що за його хрестовим походом проти Грушевського криються не лише лінгвістичні суперечки? Чи були у нього близькі друзі? Відомі нам факти не дають вичерпних відповідей на ці питання. Я сподіваюся, викладена тут біографія надихне когось шукати свідчення, які запропонують нам нові відповіді і дозволять краще зрозуміти Нечуєві вчинки, почуття та погляди.

Другий і третій розділи присвячено тому, як Нечуй зображав Україну – найважливіший і, власне, чи не одинокий предмет його творчості. У другому розділі досліджено Нечуєву особисту географію і соціальну стратифікацію у його творах. Ці царини непогано вивчено, і тут Нечуєва репутація не надто розбігається з дійсністю: Нечуй – такий собі Бальзак українських земель і суспільства. Ті, хто певен, ніби Нечуй писав винятково про село й селянство і то в традиційному народницькому ключі, конче мусять прочитати другий розділ – в образах села і його жителів криється багато несподіванок. Іще одна несподіванка – багато читачів навіть не здогадуються, яке важливе місце у Нечуєвій творчості займає Київ і міський середній клас. У третьому розділі йдеться про національне питання; напевно, нікого не здивує, що Нечуй – палкий патріот. Його список негативних героїв цілком передбачуваний і охоплює, з одного боку, соціальні й економічні інститути Російської імперії (кріпаччину, рекрутчину, індустріальний капіталізм), а з іншого – нації, які утискали українців (поляків, росіян, євреїв). Натомість менше відомо

⁴ Див.: Єфремов, Сергій. Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 479.